

HEKSAMETAR LATINISTA JAKOVA BUNIĆA DUBROVČANINA

BRANIMIR GLAVIČIĆ

Ova studija predstavlja jednu u nizu predradnji za opsežniju monografiju koju sam zamislio pod naslovom *Metrika hrvatsko-latinskih pjesnika (XV—XIX stoljeća)*. Kao i prethodnim dvjema,¹ a i nekima od onih što još slijede, cilj joj je da posluži temeljitijem poznavanju raznih vidova versifikacije naših latinista, epskih pjesnika s početka XVI stoljeća. Predmet joj je ritmička struktura Bunićeva heksametra u njegovim dvama epovima *De raptu Cerberi*² i *De vita et gestis Christi*,³ a glavni zadaci — u okviru komparativno zamišljene sinteze — pokazati koliko se Bunić kao humanistički pjesnik pridržava klasičkih normi u gradnji toga stiha, odnosno, koliko je njegov heksametar odraz ritmičko-metričkoga modela što ga nalazimo u njegovih rimskih uzora, s jedne strane, a s druge, u čemu se on na području toga antičkog stiha slaže ili bitnije razlikuje od svojih sunarodnjaka, napose suvremenika, slične literarne orijentacije.

Takve su studije danas još rijetke, ne samo u nas nego i drugdje,⁴ a koliko su potrebne, jasno je svakomu tko se, tražeći detaljniju informaciju, susretao samo s ležernim, neargumentiranim tvrdnjama kako je heksametar ovoga ili onog latinista vergilijevski, ovidijevski ili horacijevski. Ako se pri tome misli nerazlučeno na ukupan dojam oblika i sadržaja koji se stječe kurzornim čitanjem, onda se još dobiva kakva-takva slika, nedovoljno jasna, naravno, i za dublje poimanje pjesnikova odnosa s antičkim uzorom slabo upotrebljiva. Jer u kojoj je mjeri čiji heksametar zaista vergilijevski, ovidijevski i sl. i da li to uopće jest, odgovor na to pitanje može dati samo pozorna analiza relevantnih čimbenika potkrijepljena odgovarajućim statističkim po-

¹ »O prozodiji latinista Jakova Bunića«, *Ž A XXVII/1977*, sv. 1, str. 219—230; »Ritmička struktura Marulićeva heksametra«, *ibid.*, u tisku.

² Mitološki spjev u tri pjevanja s ukupno 1006 heksametara, prvi put tiskan oko god. 1500. u Bolonji ili Rimu.

³ Glavno Bunićevo djelo, kršćanska epopeja u šesnaest pjevanja s preko deset tisuća heksametara; tiskano u Rimu 1526. zajedno s manjim epom kojemu je to drugo izdanje.

⁴ Ovdje ukazujem napose na rad G. E. Duckwortha »Milton's Hexameter Patterns — Vergilian or Ovidian?« *AJPh* 93/1972, sv. 1, str. 52—62, koji mi je u jednom svom dijelu bio poticaj za studije o našem heksametru.

dacima. A budući da je riječ o *obliku* stiha, pristup kao i pojedinačni kriteriji po kojima takva analiza treba da se vrši bit će nužno ograničeni na ritmičko-metričku stranu. Napominjem to iz toga razloga što smatram da znatnija primjena sintaktičkoga principa, pogotovu stavljanje akcenta na nj kako to neki čine, ne bi ovdje bila na mjestu, budući da nije riječ o *sadržaju* stiha, pa jedno od drugoga valja dobro razlučiti ako želimo da rezultati budu pregledni, drugim riječima, dovoljno uvjerljivi.⁵

Iz tih sam razloga posegnuo i ovdje za onim istim kriterijima vanjske i unutrašnje metrike⁶ koji su se u prethodnoj studiji pokazali pouzdanima kako u otkrivanju glavnih pa i sekundarnih utjecaja⁷ tako i utvrđivanju individualnih crta i potanjih razlika među pjesnicima.⁸ Stoga sam u zasebnim odjeljcima razmotrio ne samo odnos daktilâ i spondejâ nego i raspored cezura i dijereza, strukturu drugoga polustiha i režim četvrte stope te, koliko sam smatrao potrebnim, pojavu elizije, a sve zajedno na po tisuću stihova iz oba epa da bi rezultati istraživanja bili što pouzdaniji.⁹

Također, usporedbe radi, donosim u *Dodatku* temeljne podatke o ritmičkoj strukturi heksametra Marulićeve *Davidijade*.

Odnos daktilâ i spondejâ. Od trideset i dva oblika heksametra, koliko ih nalazimo u grčkih daktilika, napose Homera, a koji nastaju izmjenom daktilâ i spondejâ u prvih pet stopa, u klasičko doba javlja

⁵ Nedovoljna preglednost (uza sve mnogobrojne tabele!) uzrokovana mnoštvom usitnjenih podataka, dobivenih k tomu čvrstom spregom sintaktičkih kriterija s ritmičko-metričkima, vjerojatno i jest glavni razlog da je silan trud što ga je pedesetih godina uložio H. Drexler u svoje *Hexameterstudien* ostao — čini se — bez jačega odjeka u nauci o latinskom heksametru. Njegovu metodu primijenio je nedavno u analizi našega neolatinskog heksametra S. Šonje u člancima: »Pentemimerski heksametar u Ilijadi Rajmunda Kunića«, *Ž A XXVI/1976*, sv. 1, str. 213—234. i »Metričko-ritmička struktura prvog pentemimerskog kolona u Ilijadi Rajmunda Kunića«, *ibid.* *XXVII/1977*, sv. 1, str. 279—294.

⁶ Pod vanjskom razumijeva se ovdje izmjena daktilâ i spondejâ, a pod unutrašnjom metrikom u prvom redu raspored cezura i dijereza; za termine isp. publiže E. G. O'Neill, Jr., »Word-Accents and Final Syllables in Latin Verse«, *TAPhA 71/1940*, str. 336.

⁷ Na taj je način u Marulićevoj *Davidijadi* ustanovljen pored osnovnoga, Vergilijeva, i znatan utjecaj starijih rimskih, pa i srednjovjekovnih latinskih pjesnika.

⁸ Znatne razlike u ritmičkoj strukturi između heksametra Marulićeve *Davidijade* i onoga u tzv. Splitskom ulomku rječito govore protiv Marulićeva autorstva polonjega (v. moj drugi prilog u ovom izdanju).

⁹ Kerber: I—III 343; *Život K.*: I 1—20, III 85—81, 182—190, 297—298, 303—313, 394—413, 421—441, IV 160—196, VII 46—110, 233—236, 262—293, 305—309, IX 305—315, 318—355, 368—393, XIV 139—151, 156—159, 244—276, 563—614, 617—623, 630—631, 636—641, 664—666, 673—687, 693—701, 706—739, 746—758, 769—780, 782—789, 801—827, XV 155—167, 177—259, 283—294, 300—301, 315—320, 331—340, 344—345, 352—372, 377—408, 421—445, 454—458, 463, 471—484, 491—492, 502—520, 525, 541, 546—547, 551—581, 584—601, 607—622, 688—752, XVI 33—78.

ih se u Rimljana samo polovica, i to ovih šesnaest: *dsss(ds)*, *ddss(ds)*, *dsds(ds)*, *sdss(ds)*, *ssss(ds)*, *dddss(ds)*, *ssds(ds)*, *sdds(ds)*, *dssd(ds)*, *ddsd(ds)*, *sdsd(ds)*, *dsdd(ds)*, *sssd(ds)*, *ssdd(ds)*, *dddd(ds)*, *sddd(ds)*. Do tolikog smanjenja došlo je iz toga razloga što je tzv. *versus spondiacus*, tj. heksametar sa spondejem u petoj stopi — a takav može imati, kad se iskoriste sve izmjene daktilâ i spondejâ u prve četiri stope, šesnaest varijanata — bio tada izvanredno rijedak¹⁰ i za tipologiju latinskoga heksametra gotovo bez ikakve važnosti. A stoga se posljednje dvije stope (daktil + spondej), u kojima se izmjena po pravilu ne prakticira,¹¹ koje su dakle gotovo konstantne, u tipologiji obično ni ne označuju.

No i u tako smanjenom broju varijanata još je uvijek ostalo dovoljno mogućnosti za poželjno variranje, pa i favoriziranje jednih oblika u odnosu na druge, čak do te mjere da nam već sami podaci vanjske metrike daju vrlo interesantnu i uvjerljivu sliku o individualnim karakteristikama pojedinih pjesnika kad je riječ o tom aspektu tvorbe stiha. Da se to pokaže, dovoljno je navesti prvih osam najfrekventnijih oblika u dvojice najutjecajnijih augustovskih pjesnika, Vergilija i Ovidija, iz njihovih djela *Eneide* odn. *Metamorfoza*, kojima usporedbe radi — jer nas to ovdje u prvom redu i zanima — dodajem odmah takve iste oblike Buničeva heksametra u oba epa:

<i>Eneida:</i> ¹²	<i>Metamorfoze:</i> ¹³	<i>Kerber:</i>	<i>Život K.:</i>
1. <i>dsss</i>	1. <i>ddss</i>	1. <i>dsds</i>	1. <i>dsss</i>
2. <i>ddss</i>	2. <i>dsss</i>	2. <i>dsss</i>	2. <i>ddss</i>
3. <i>dsds</i>	3. <i>dssd</i>	3. <i>ddss</i>	3. <i>dsds</i>
4. <i>sdss</i>	4. <i>dsds</i>	4. <i>sdss</i>	4. <i>dssd</i>
5. <i>ssss</i>	5. <i>ddsd</i>	5. <i>ddsd</i>	5. <i>ddsd</i>
6. <i>dddss</i>	6. <i>dddss</i>	6. <i>dddss</i>	6. <i>dddss</i>
7. <i>ssds</i>	7. <i>dsdd</i>	7. <i>dssd</i>	7. <i>sdss</i>
8. <i>sdds</i>	8. <i>dddd</i>	8. <i>ssds</i>	8. <i>sdss</i>

Kao što vidimo, razlike nisu nipošto neznatne: u Vergilija je, naime, najfrekventniji oblik *dsss*, a u Ovidija *ddss*; od prva četiri Vergilijeva oblika među Ovidijevima nalazimo tri (bez *sdss*), a od Vergilijevih najfrekventnijih osam među Ovidijevima nalaze se samo četiri (*ddss*, *dsss*, *dsds* i *dddss*), dok se ostala četiri (*dssd*, *ddsd*, *dsdd* i *dddss*) javljaju u Vergilija u donjem dijelu ljestvice, od devetog do

¹⁰ U Homera, na primjer, javlja se *v. spond.* jednom na otprilike svakih dvadeset stihova, a u Vergilijevoj *Eneidi* tek na svakih četiri stotine.

¹¹ Riječ je upravo samo o petoj stopi, jer je u šestoj uvijek spondej ili trohej, koji na kraju stiha ima metričku vrijednost spondeja.

¹² Isp. G. E. Duckworth, *Vergil and Classical Hexameter Poetry* (A Study in Metrical Variety), The University of Michigan Press, Ann Arbor 1969, str. 25.

¹³ Duckworth, *Vergil...*, str. 73.

petnaestog mjesta; svaki se od osam prvih Vergilijevih oblika završava spondejem (što znači da je u *Eneidi* četvrta stopa vrlo često spondej), dok ih se u Ovidija polovica završava daktilom; naprotiv, svaki se od Ovidijevih prvih osam oblika započinje daktilom (što znači da je u *Metamorfozama* prva stopa vrlo često daktil), dok ih se u Vergilija polovica započinje spondejem. I još nešto što je osobito važno za ritmičku sliku obaju heksametara: u Vergilija u prvih osam oblika nalazimo 12 daktila i 20 spondeja, dok je u Ovidija umjereno obrnuto: 20 daktila i 12 spondeja. U Vergilijevu dakle heksametru pretežu spondeji, a u Ovidijevu (kao i u grčkome) daktili.

Kako s tom pojavom stoji stvar u Bunića? Kao prvo, vidimo da je u *Kerberu* najfrekventniji oblik *dsds*, a u dužem epu *ds*. Razlike ni inače nisu neznatne, a — čini se — ni slučajne. Dovoljno je napomenuti da *Kerber* ne samo po naslovu nego i tematski veoma podsjeća na podjednako kratak Klaudijanov spjev *De raptu Proserpinae*. A upravo je u Klaudijana prvi na ljestvici oblik *dsds*.¹⁴ Naprotiv, duži je u ponečem (u kompoziciji, na primjer) bliži Vergilijevoj *Eneidi*, s kojom se slaže u redosljedu čak prvih triju oblika. U svemu ostalom Bunić se ovdje kreće nekako po sredini između Vergilijeve i Ovidijeve prakse:

— u gornjem dijelu ljestvice oba su epa sličnija *Eneidi*, a u donjem *Metamorfozama* (*ds*, *ds*, *ds* — *ds*, *ds*, *ds*);

— od prvih osam oblika šest ih se u oba epa započinje daktilom, a šest odn. pet završava spondejem;

— prvi oblik javlja se u *Kerberu* u 14.22%, a u dužem epu u 17.22% stihova (*En.* 14.39, *Met.* 13.08);

— prva četiri 48.38% odn. 48.44% (*En.* 46.95, *Met.* 48.37);

— prvih osam 73.98% odn. 73.78% (*En.* 72.78, *Met.* 81.62);¹⁵

— omjer daktila i spondeja iznosi u *Kerberu*, u prvih osam oblika, 15:17, a u dužem epu 16:16.

Na koncu spomenimo i to da Bunić, kao i njegovi antički uzori, rijetko upotrebljava — kloneći se nepoželjne monotonije — jedan te isti raspored daktila i spondeja u nekoliko stihova uzastopce: u analiziranim odlomcima samo jednom nalazim isti oblik ponovljen četiri puta,¹⁶ što je maksimum i u *Eneidi*.¹⁷

Cezure i dijereze. Najčešćoj cezuri, a to je u rimskom i neolatinском heksametru podjednako ona iza pete polustope ili, kako se danas radije veli, iza treće jačine, tj. pentemimera ili *semiquinaria* — osigurano je mjesto kao usjeku sintaktički jačega ili slabijeg intenziteta, ili bar kao prostoj granici među riječima, u Bunića ovako: u *Kerberu* u 79.2%, a u dužem epu 91.8% stihova. Znatna razlika od

¹⁴ Duchworth, o. c., str. 123.

¹⁵ Duckworth, o. c., str. 5, 101, 121.

¹⁶ *Kerb.* III 24—27 *ds*.

¹⁷ Duckworth, o. c., str. 12.

12.6% objašnjava se time što je druga središnja cezura koja isključuje prvu, ona iz trećega troheja ili kraće: trohejska, koja se u latinskom heksametru daleko rjeđe upotrebljava ne samo kao jači sintaktički usjek nego i kao prosta granica među riječima — u *Kerberu* znatno češća negoli u drugom epu. To se pak najbolje vidi odatle što je trojni sistem cezura, koji se osobito razvio u augustovskih pjesnika, a unutar kojega se, u društvu s pobočnim dvjema tritemimerom i heftemimerom, trohejska cezura najradije i javlja — u *Kerberu* znatno češći — 16.4% — negoli u dužem epu — 5.9%. Pokazane se razlike mogu, po mojem mišljenju, tumačiti podosta različitim tempom radnje u oba epa: naime, dinamičnijoj radnji u *Kerberu* odgovara jača upotreba daktila koja je vezana uz rečenu strukturu (T + + Kt + H), dok mirnijem njezinu tijeku i svečanijem tonu u dužem epu odgovara jača upotreba spondeja, napose unutar moloskih sekvenci što se ovdje javljaju pred pentemimerom ili neposredno iza nje čak u nekih 80% primjera. Isp. npr.

I 2 *Regna Iovis/ soliumque/ canam,/ quo claviger heros*¹⁸
VI 5 *Incumbit/ ponto/ nimbus,/ sonat unda procellis.*

Što se tiče ritmičke strukture prednjega polustiha (do pentemimere), napominjem ovdje samo ovoliko: ispred te cezure u klasičkom heksametru rijetko stoji jednosložna riječ,¹⁹ vjerojatno stoga da bi se izbjegla nepoželjna druga dijereza. Toga se ograničenja drži i Bunić, u *Kerberu* strože (1.0%) negoli u dužem epu (2.6%).²⁰

U vezi s trojnim sistemom o kojem je bilo govora treba reći i to da se trohejska cezura i unutar njega javlja, u pravilu, samo kao sintaktički slabiji usjek, a to stoga što je težište na pobočnim dvjema T i H, kojima su upravo željeli augustovski pjesnici postići takvu arhitektoniku stiha u kojoj se ne ostvaruje, kao cezuroz P, uglavnom simetrična podjela heksametra na dva dijela, nego asimetrična trodjelna, s rastućim člancima (od kojih prvi do T obuhvaća stopu i pol, drugi do H dvije stope, a treći do kraja stiha dvije i pol). Tako je, naravno, najčešće i u Bunića, npr.

I 3 *Tergeminum// domuisse/ canem// vi Martequae fertur.*
III 26 *Sistit iter// natiqae/ dei// cunabula monstrat.*

Međutim, u stanovitom broju primjera (u *Kerberu* u jednoj petini, a u dužem epu u trećini) dolazi do kontrastiranja ritmičkoga kretanja i tekstovnog slijeda u tom dijelu heksametra, što se ogleda u tome da se jampska riječ ispred heftemimere gramatički veže uz stražnji, a ne prednji dio stiha, npr.

¹⁸ Budući da su dosadašnja izdanja slabo pristupačna, primjere navodim prema novomu što sam ga priredio za JAZU, a uskoro ima izaći iz tiska. Odbrani odlomci iz dužega epa obilježeni su kurzivom rednih brojeva.

¹⁹ Isp. npr. *En.* IV 385 *Et cum frigida m o r s anima seduxerit artus.*

²⁰ Ritmički dojam druge dijereze u stanovitom je broju primjera znatno ublažen sintaksom; Isp. npr. XV 25 *Si qua meo /par est/ ...*

III 45 *Iussa regunt/ et iura/ feris/ obnoxia fatis.*

III 42 *Et mater/ veneranda/ suo/ laetissima nato.*

Time je pak trohejska cezura kao sintaktički usjek znatno pojačana, a ritmička podjela heksametra na tri članka podosta zasjenjena. Takvo kontrastiranje nalazimo i u klasičkih pjesnika, ali ne svih. Sigurno je naime da se Bunić nije mogao ugledati u Lukana jer taj uopće ne upotrebljava trohejsku cezuru kao sintaktički iole jači usjek, već samo kao prostu granicu među riječima.²¹ U Bunića se, naprotiv, trohejska cezura zna pojaviti, doduše vrlo rijetko kao i u njegovih antičkih uzora, čak kao najjači sintaktički usjek u sredini stiha, obilježen i kakvom interpunkcijom, npr.

V 23 *Adsis huic, o vita,/ tuo te redde clienti.*²²

Varijantu rečenoga trojnog sistema predstavljaju primjeri u kojima se umjesto navedenih javlja koji drugi pobočni usjek, a to je opet najčešće dijereza iza prvoga daktila, kojom je zamijenjena tritemimera, npr.

I 316 *Moenia// caelicolumque/ domos// et lucida templa.*

To se događa u *Kerberu* u 1.0%, a u dužem epu u 0.5% stihova.

Što se tiče dviju pobočnih cezura T i H, one se bez središnje — izuzevši jedan drugi trojni sistem o kojem će malo dalje biti govora — javljaju u klasičkih pjesnika zajedno vrlo rijetko, a u Bunića samo onda kad je P ili Kt spriječena elizijom (o čemu vidi dalje). U Bunića dakle nema primjera kakvi su poneki Marulićevi, u kojima je izostanak središnjega odmora uzrokovala višesložna riječ kojom su premošćena sva ritmički upotrebljiva mjesta između tih dviju pobočnih cezura, npr.

*Dav. VI 349 Falsorum/ contemnendo/ simulachra deorum.*²³

Interesantno je također napomenuti — u vezi s podosta različitom frekvencijom pentemimere i heftemimere — da se Bunićevi epovi međusobno znatno razlikuju i u frekvenciji jače interpunkcije na tim mjestima: naime, dok je u *Kerberu* omjer 32:18 u korist heftemimere, u dužem je epu obrnut — 34:12 u korist pentemimere.

Što se pak tiče tritemimere, njena se upotreba u Bunićeva oba epa kreće posve u okviru klasičke prakse, što znači da se ona javlja u pravilu kao sporedna cezura (to opet najčešće unutar spomenutog trojnog sistema), a tek izuzetno kao glavni, bolje reći, jedini odmor u stihu — u slučaju naime kad je mjesto svih drugih ritmički upotrebljivih usjeka zapriječeno elizijom (o čemu v. dalje). Inače, kao sintaktički jači usjek javlja se T u Bunića napose u slučaju zakoračenja,

²¹ Drexler, *Hexameterstudien I*, str. 458 (*Aevum* XXV/1951, fasc. 5).

²² Isp. i I 148, XII 79, XIV 143, 144.

²³ Takvo je bilo samo ovo mjesto u *Kerberu* koje je pjesnik temeljito prepravio u drugom izdanju:

I 167 *Cymothoe/ Cymōdōcequ(e)/ et flava Orithya.*

tj. kad se u slijedeći stih prebacuje kakva horijampska riječ kojom se završava rečenica (a to je opet, kao na primjer i u Vergilija, često kakav finitni glagolski oblik), npr.

II 235—7 *At nunc — heu, quanta est iniuria! — pristina nobis
Vis cecidit,/ qua cuncta cadunt, nomenque verendum
Perdidimus . . .*

U *Kerberu* zakoraćenje se na tom mjestu završava u 6.2%, a u dužem epu u 5.2% stihova.

Ostale se cezure javljaju u Bunića, kao uostalom i u klasičkih pjesnika, samo kao proste granice među riječima, a tek izuzetno i kao sintaktički usjeci jačega intenziteta. To su:

— *cezura iza prve jačine*: samo na tri mjesta u oba epa nalazi se kao jači sintaktički usjek (u slučaju zakoraćenja), a svagdje drugdje dolazi samo kao prosta granica među riječima; isp. npr.

III 208 *Summe pater rerum, vacua qui Gorgonis albo
Stas, . . .*²⁴

— *cezura iza prvoga troheja*: kao prost usjek među riječima nazlavimo je, na primjer, unutar one simetrične strukture prednjega polustiha: — O, O — O, O — (P), kao u često navođenom primjeru s početka *Eneide*: *Arma/ virumque/ cano*,²⁵ a sintaktički je jače naglašena ili u slučaju zakoraćenja, npr.

XIII 19—21 *Quin Galilaeus ades et te tua dissona prodit
Lingua. Sed abiurat detestaturque Magistrum
Petrus. Et insonuit . . .*

ili u formuli *dixit* (poznatoj iz *Eneide*) kojom se završava upravni govor, npr.

I 184 *Dixit,/ et unguifero ramum detexit amictu.*

Jednih i drugih primjera nalazim u *Kerberu* 0.8%, a u dužem epu 1.1%.

— *cezura iza drugoga troheja*: kao prosta granica među riječima u heksametru je općenito znatno rjeđa od prethodne, ali i za nju ima u Bunića nekoliko primjera gdje je poslužila i kao sintaktički usjek, npr.

III 8—9 *Te quaerunt, te, parve puer, tibi magnus Olympus
Dat nova signa,/ ferunt . . .*²⁶

— *cezura iza četvrtoga troheja*: u grčkom je heksametru zabranjena (tzv. Hermannov most), dok je u latinskom u stanovitoj mjeri dopuštena, tako da je u njoj moguća i sintaktička granica obilježena

²⁴ Isp. i II 325, X 14.

²⁵ Usput napominjem da se ta struktura javlja u *Kerberu* u 0.50%, a u dužem epu u 1.80% stihova; u Vergilija pak i Marulića u cca 1%.

²⁶ Ostali su primjeri: I 119, 159, III 2, 189; V 4, XI 11, XII 61, XV 14, XVII 2, 31, XVIII 14, 21.

jačom interpunkcijom. U *Kerberu* se javlja u 2.8%, a u dužem epu čak u 4.1% stihova, ali uvijek samo kao prosta granica među riječima; jedino takvo mjesto na kojem nalazimo interpunkciju ukinuto je elizijom:

I 176 *Temporis hoc spatium sermon(e). Ut me ipsa recepit.*

Druga vrsta usjeka — dijereze, naime onakvi usjeci kod kojih se metričke i govorne jedinice poklapaju, a ne kao kod cezura sijeku — i u antičkom su heksametru općenito rjeđi, što vrijedi i za neolatinske pjesnike, pa tako i za Bunića. Od dijereza pak koje su u antičkom heksametru vrijedile kao regularne nalazimo u Bunića sve tri: iza prve, četvrte i pete stope. Sintaktički, one se međusobno podosta razlikuju:

Dijereza naime iza pete stope koja je jedan od najčešćih usjeka pri kraju heksametra (drugi je onaj kod petoga troheja), iskorištena je, u pravilu, samo kao prosta granica među riječima, a tek izuzetno i kao jači sintaktički usjek (o čemu v. dalje).

Naprotiv, ona iza četvrte stope, tzv. bukolska (B), i u latinskom heksametru (iako mnogo manje nego u grčkom) dolazi, napose u bukolikâ, ali i u epika i drugih daktilika, i kao granica između dviju sintaktičkih cjelina, što znači da može biti obilježena i jačom interpunkcijom, npr.

V 52 *Quid potuit dici ferventius?/ Ullane cuiquam*

Tako izrazitih primjera bukolske dijereze nalazim u *Kerberu* u 1.1% stihova, a u dužem epu samo na tri mjesta,²⁷ što je i u *Kerberu* upola manje nego, na primjer, u Marulićevoj *Davidijadi*. No kao i u Vergilija četvrta je stopa i u Bunića ispunjena u tom slučaju — suprotno nego u Marulića — obično daktilom.²⁸

Dijerezu iza prve stope (D) susrećemo i u Bunića najčešće kao prostu granicu među riječima, a sintaktički je iskorištena napose u ova dva slučaja: ili u formulama kojima se završava upravni govor poput *haec ait, sic ait, haec ubi, dixerat* i sl., dobro poznatima iz *Eneide*, ili pak, slično cezuri T, u zakoračenju, gdje se također rado prebacuje u sljedeći stih finitni glagol, ovaj put daktilskoga oblika, npr.

V 18—19 *Concilium vocat et doctos ignarus Apellas
Consult.*

U *Kerberu* zakoračenje se na tom mjestu završava u 5.4%, a u dužem epu u 3.9% stihova. Razliku, kao i onu u zakoračenju kod T, tumačim manjom dinamičnošću radnje u dužem epu.

²⁷ Isp. II 117, 235, III 343; III 21, VI 30, XI 49, XII 46, 63, XIII 1, XIV 35, 151, 157, XVII 35.

²⁸ Spondej dolazi samo na tri mjesta koja su u prethodnoj bilješci obilježena kurzivom arapskih brojeva.

Ostale se dvije dijereze, ona iza druge i treće stope, smatraju u klasičkom heksametru neregularnima i ritmički nepoželjnima, a osobito se izbjegavaju kao sintaktičke granice jačega intenziteta. No klasički ih pjesnici ipak i kao takve kadšto upotrebljavaju te, dovodeći u sukob ritam i sintaksu na tom osjetljivom dijelu stiha, postižu svojevrsan stilistički efekat. Povodeći se za njima, i Bunić mjestimice tako postupa.

Za sintaktički naglašenu drugu dijerezu isp. npr.

I 49 *Hic Dolor, hic Metus, / hic immanem pandit hiatum*²⁹
XIV 141 *Ecce patens homo! / Sarrano chlamydatus in ostro.*³⁰

Međutim, istu dijerezu — kao ritmički dopušten usjek — nalazimo napose unutar jednoga trojnog sistema koji su također razvili augustovski pjesnici, a u kojem je težište na tritemimeri i heftemimeri (T + 2. dij. + H), kao u ovom primjeru iz *Kerbera*:

I 32 *Adsitis:// sequor/ Andini// vestigia vatis.*

U analiziranim odlomcima tako je tvoreno cca 1% stihova.³¹ Tu se Bunić više poveo za Vergilijem negoli Ovidijem, u kojega se taj sistem ne javlja nijednom sam, nego uvijek zajedno s usjekom kod Kt te tako čini u stvari varijantu onoga prvog sistema (T + Kt + H); isp. npr.

II 78 *Officii// memor/ ipse/ sui:// Tu claviger, inquit*³²

Što se tiče treće dijereze, u heksametru se oštro razlikuju dva slučaja: u jednom je naime mjesto središnje cezure slobodno, iako nije iskorišteno kao sintaktička granica. To su oni primjeri u kojima dolazi do kontrastiranja onih dviju veličina, ritmičke i sintaktičke, u tom dijelu stiha, kao u poznatom primjeru iz Vergilijevih *Georgika*:

III 6 *Quoi non dictus Hylas puer/ et Latonia Delos.*

Tako i u Bunića:

I 80 *Et te cernit Hyla puer:/ »O Hyla«, ipse repente*
V 65 *Protulit ex nihilo deus/ et mens omnia fecit.*³³

U drugom slučaju mjesto je središnje cezure premošćeno jer jedna riječ ispunja sama cijelu treću stopu, čime se heksametar praktički raspada na dva potpuno jednaka dijela, što se u klasičko doba smatralo velikom greškom protiv ritma. Takvo je u Bunića samo ovo mjesto:

²⁹ Ovaj je primjer očito tvoren prema poznatom mjestu iz *Eneide*:

II 29—30 *Hic Dolopum manus, / hic sacvus tendebat Achilles,*
Classibus hic locus, / hic acie certare solebant.

³⁰ Ostala su mjesta: I 67, 137, II 259, 287, III 42; III 18, XII 84, XIV 140.

³¹ Ostala su mjesta: I 258, II 97, 230, 232, 304, III 6, 56, 337; I 13, III 10, VIII 4, IX 1, XI 52, XIV 141, XV 86.

³² Isp. i I 85, III 85; III 11, 34, V 61, XI 2.

³³ Isp. i II 210, III 8, 161; V 38, XII 47, 61, 73, XIV 45.

I 167 *Cymothoeque Le-gaeaq u e/ Spio et flava Orithya*.³⁴ Tako tvorenih heksametara nalazimo više u starijih rimskih pjesnika, napose Enija, u koga se Bunić mogao i ovdje ugledati, kao što se — čini se — poveo za njim i u nekim prozodijskim rješenjima.³⁵ Isp. npr.

Poste recumbite/ vestraq u e/ pectora pellite curis (Ann. 230)

I na koncu, kad je riječ o usjecima u heksametru, još samo jedna napomena: u neolatinskih se pjesnika, kao i njihovih antičkih uzora, granice među riječima, kako je rečeno, obično ne poklapaju s granicama među stopama, nego se većinom sijeku, što znači da su cezure običnije od dijereza. Stoga i u Bunića, koji također vješto tvori heksametar, samo izuzetno nalazimo stihove u kojima dijereze pretežu nad cezurama. Takav je, na primjer:

III 31 *Omnibus/ hic deus/ est ig-notus/ gentibus,/ ille*

gdje dolaze čak četiri dijereze, od kojih je upravo ona druga, neregularna, sintaktički još i naglašena: *hic deus — est ignotus*. Uza sve to stih nije ritmički nepravilan, jer uz onaj najobičniji kod P ima još jedan usjek kod T, a također i jedan važan »most« kojim je uklonjena najnezgodnija dijereza u heksametru — između treće i četvrte stope (*ig-notus*). A to znači da udovoljava i normama klasičkoga heksametra.

Početak drugoga polustiha i režim četvrte stope. Da se u ritmičkom oblikovanju toga dijela heksametra Vergilije znatno razlikuje od drugih rimskih daktilika, kako onih starijih tako i samih augustovskih pjesnika, u nauci je već sa sigurnošću dokazano.³⁶ Naime, dok se u posljednje dvije stope latinskoga heksametra iktus i akcent, s rijetkim izuzecima,³⁷ podudaraju, u četvrtoj se stopi takav sklad — moglo bi se reći — prije izbjegava negoli traži, što se u najvećoj mjeri događa upravo u Vergilija, u koga do takva slaganja dolazi u *Georgikama* samo u 36.08, *Eneidi* 37.78, a u *Bukolikama* u 39.73^{o/a} stihova.³⁸ U drugih je daktilika taj postotak znatno viši: u Lukrecija, na primjer, iznosi 47.66, a u Ovidijevim *Metamorfozama* 50.0.³⁹

U naših se latinista — koliko sam mogao ustanoviti — naime, u Marulića, Ivana Polikarpa Severitana, Ignjata Đurđevića i nekih

³⁴ U prvom izdanju bio je takav i prethodni stih:

I 166 *Et Chlīmene Lim(i)no-riaque/ Acteique Spioque*, koji je u drugom izdanju popravljen u:

Et Chlyme-ne Limno-ri(a), Ac-te-i Cymodo-ceque.

³⁵ Isp. o tome cit. studiju o prozodiji, str. 227, bilj. 43.

³⁶ Duckworth, *Vergil* . . . , str. 48.

³⁷ Takvo je u Bunića samo jedno mjesto: I 66 *tanta gerāt vis*.

³⁸ Podatke navodim prema Duckworthu, o. c., l. c., jer oni u K. Büchnera, *P. Vergilius Maro, der Dichter der Römer* (posebni otisak iz *RE Pauly-Wissowa*) Stuttgart 1959, st. 229, koji su nešto niži, nisu — čini se — dovoljno precizni.

³⁹ Duckworth, o. c., str. 40 i 74.

drugih, kreće taj postotak od 40 do 44, tj. negdje između najnižega i jednoga od najviših u antičkom latinskom heksametru. Bunić se, naprotiv, u *Kerberu* — 37.4 — frapantno podudara s Vergilijem u *Eneidi*, a u dužem epu, u analiziranim odlomcima — 50.9 — s Ovidijem u *Metamorfozama*. A u tome se, pored onoga što je već rečeno o frekvenciji pentemimere, ogleda jedna od krupnijih razlika u ritmičkoj strukturi heksametra unutar njegovih dvaju epova, između kojih — valja naglasiti — postoji vremenski razmak od otprilike četvrt stoljeća. Ako izuzmemo kao mogućnost običan slučaj ili stanovitu promjenu pjesnikova ukusa u tvorbi heksametra,⁴⁰ onda nije lako reći koji je bio stvarni razlog tako radikalnom Bunićevu zaozkretu od Vergilija k Ovidiju, pogotovu što se on drugdje, kako smo vidjeli i još ćemo vidjeti, drži nekako po sredini među tom dvojicom, ne priklanjajući se izrazito ni u jednom bitnom elementu tehnike stiha ni jednom ni drugom. Ali imajući u vidu da su vrsni humanistički pjesnici, ugledajući se u svim aspektima pjesničkoga stvaralaštva u svoje klasičke uzore, nastojali također da postignu što veći sklad forme i sadržaja, možda bismo ipak mogli, ne griješeći mnogo ni u slučaju našega Bunića, reći da je spomenuto nepodudaranje odraz dinamičnije, »konfliktnije« radnje u prvom, a podudaranje odraz njezina mirnijeg tijeka u drugome epu. Napominjem to stoga što bi se praćenjem samo nekih pojedinosti koje pripadaju u krug pojave o kojoj govorimo mogao možda steći drugačiji, čak suprotan dojam.

U Bunića je naime postotak tzv. moloskih riječi, tj. trosložnih s tri duga sloga, u poziciji neposredno iza pentemimere, npr.

I 136 *Ergo vera pii /dicebant/ omina vates,*

kojima se dakle postiže podudaranje iktusa i akcenta u četvrtoj stopi, podosta viši nego u *Eneidi* (8.4): u *Kerberu* je dapače viši — 11.3 — negoli u dužem epu — 9.1. Ali uzevši pojavu u cjelini, moloske su riječi općenito slabije frekventne od ukupnog broja svih drugih slučajeva kojima se također omogućuje rečeno slaganje u tom odsječku heksametra,⁴¹ i stoga ne utječu presudno na visinu postotka. A da je zaista tako, možemo se uvjeriti na nižem postotku moloskih riječi u *Metamorfozamu* (6.9) iako se u njima, kako je rečeno, iktus podudara s akcentom u četvrtoj stopi znatno češće nego u *Eneidi*.

S druge strane, Bunić se u oba epa podjednako pridržava tzv. Marxova zakona, po kojem jednosložna riječ duga sloga iza pentemimere ili dvosložna s dvije kračine, tj. pirihijškoga oblika, ne dolazi ispred spondejske riječi, već slijedi za njom (ako je to, naravno, prozodijski i jezično moguće), kao u često navođenom primjeru s početka *Eneide*:

⁴⁰ Što govorim iz vlastita iskustva tvoreći naš prijevodni heksametar, prije s daktilom radije u prvoj, a sada u drugoj stopi.

⁴¹ Isp. npr. I 11 *modulantem*, 14 *Thymbraee vo(camus)*, 30 *quos gurgite*, 137 *mal(e) amantia*, 238 *complectitur*.

I 1 *Arma virumque cano /Troiae qui/ primus ab oris,*

umjesto gramatički prirodnijega slijeda: *qui Troiae*. No takvi su primjeri općenito mnogo rjeđi od onih prvih, pa ih i u Bunića nalazimo samo na nekih četrdesetak mjesta.⁴² Stoga ni oni ne utječu bitno na visinu postotka onih primjera u kojima dolazi, ovaj put, do nepodudaranja iktusa s akcentom riječi.

Ovdje bih još samo usput spomenuo da se Bunić mnogo striktnije nego Marulić pridržava Marxova zakona, pa su primjeri u kojima ga krši⁴³ trostruko rjeđi od onih drugih, što je i za antički heksametar dobar omjer (jer rečeni zakon ne vrijedi apsolutno).

Kad je riječ o ritmičkoj strukturi stražnjega polustiha Bunićeva heksametra, treba reći i ovo: u njegovu središnjem dijelu nalazimo povremeno kakvu višesložnu riječ, veličine sedam do devet *mora*, kojom su premošćena sva ona mjesta na kojima inače očekujemo kakav odmor ili bar granicu među riječima u tom dijelu latinskoga heksametra, a to su: heftemimera, eventualno cezura iza četvrtoga troheja i bukolska dijereza. Cio pak model o kojem govorimo ritmički se oblikuje na ovaj način: višesložna riječ zaprema prostor od treće dijereze do petoga troheja, dok se u ostatku treće stope nalazi jednosložna riječ duga sloga ili spondejska elidirana ili pak pirihijska riječ, a izuzetno i dvije zasebne kračine. Takvi su primjeri i u Bunića najčešći; isp. npr.

I 4 *Multa prius saevae /qui prodigiosa/ novercae*

I 278 *Laeta per arva ferae /pastu implebantur/ opimo*

XVII 33 *At procul haec matrum /globus aspiciebat/ acerba.*⁴⁴

Tu i tamo javljaju se i varijante: višesložna riječ zaprema sama prostor od pentemimere do petoga troheja, npr.

II 22 *Balaenae saevis /infestabantur/ ab orcis*⁴⁵

ili pak zaprema prostor od treće dijereze do kraja petoga daktila, npr.

I 248 *Atque animae miserae /tam lamentabile/ fatum.*⁴⁶

Kadšto se takva struktura započinje kod trohejske cezure, što dakako biva mnogo rjeđe, koliko je naime i ta cezura rjeđa u latinskom heksametru od pentemimere. Takva su samo ova dva mjesta u Kerberu:

⁴² To su: I 75, 93, 186, 276, II 11, 67, 102, 133, 153, 175, 248, 264, 300, III 23, 29, 166, 184, 196, 227, 245, 291; III 9, IV 29, V 1, 19, 40, VII 4, XI 37, XIV 22, 166, XV 7, 17, XVI 28, 60, XVII 29, 43, XVIII 25.

⁴³ To su: II 118, 310, III 2, 37, 208, 219, 287; III 15, V 17, VI 29, VII 24, XV 22.

⁴⁴ Ostali su primjeri: I 1, 175, 183, II 137, 192, 257, 283, 308, III 60, 105, 141, 148, 168, 185, 253; V 58, 59, VI 17, VIII 19, IX 16, XI 39, XII 40, 59, XIV 45, XVI 24, XVIII 12.

⁴⁵ Ostali su primjeri: VI 21 i XIII 20.

⁴⁶ Ostali su primjeri: I 59, II 43, 258, 334, 337, III 9, 105, 114, 149, 172, 226, 276, 294; I 6, IV 31, XII 61, XVII 23.

III 226 *Bellipotens Tritonis /hera, intemerata/ virago*III 276 *Ignotas lumenque /suo inspectabile/ visu.*

Interesantno je također napomenuti da se Bunić (kao i Marulić) u reproduciranju toga modela i inače povodi za svojim rimskim uzorima: naime, dio do treće dijereze gramatički se veže povremeno uz prednji polustih, čime je treća dijereza kao sintaktički usjek jače naglašena. Uz već navedeni primjer XVII 33 isp. i ova dva, također iz dužega epa:

XII 61 *Blasphemavit, atrox/ scelus, execrabile/ monstrum*XIV 45 *Invaluit populi /fragor insonuitque/ procella.*

U *Kerberu* taj se model javlja 34 puta ili u 3.4%, a u dužem epu 18 puta ili u 1.8% stihova. Slično je i u pjesnikovih klasičkih uzora: u *Eneidi* ga na prvih tisuću stihova nalazim 25 puta ili 2.5%, a u *Metamorfozama*, također u prvih tisuću stihova, 31 put ili u 3.1% stihova. U drugih je pak rimskih pjesnika taj obrazac znatno rjeđi, pa je i vjerojatnost njihova utjecaja u tom pogledu na Bunića mnogo manja: u Lukrecija, na primjer, u istom broju stihova nalazim ga samo dvaput (I 641 i 761), a u Lukana šest puta (I 270, 337, 386, 509, II 219 i 282).

Završetak stiha. U klasičkih se pjesnika latinski heksametar završava, u pravilu, dvosložnom ili trosložnom riječju, pri čemu posljednje dvije stope mogu biti ispunjene na jedan od sljedeća dva načina:

1) spondejskoj riječi prethodi daktilska riječ ili višesložna daktilskoga završetka;

2) bakhejskoj riječi prethodi trohejska riječ ili višesložna trohejskoga završetka.

To isto vrijedi i za Bunićev heksametar:

ad 1) *claviger heros* (I 2), *Filius unum* (I 16) odn. *cu/nabula Cyntho* (I 17), *con/cordia regni* (I 5);

ad 2) *alma propago* (I 7), *plena tumeret* (I 9) odn. *lu/dente coronat* (I 10), *per/mista coivit* (I 3).

Drugi je završetak nešto rjeđi, kako u klasičkih pjesnika tako i u Bunića.⁴⁷

Varijantu drugoga završetka predstavlja tročlani niz: trohej, kračina, spondej (što najčešće biva u slučaju kakva prijedložnog izraza), npr. *de/venit ad umbras* (I 27), *germen in unum* (I 2).

⁴⁷ Ipak, u nekim je slučajevima znatno rjeđi od prvoga završetka; ako naime iza P slijedi moloska riječ, onda je u latinskom heksametru općenito mnogo češća u petoj stopi daktilska negoli trohejska riječ; isp. već navedeni primjer I 136.

Ta je varijanta dosta česta u augustovskih pjesnika: u *Eneidi*, na primjer, nalazim je na prvih tisuću stihova u 62 ili 6.2%, a u *Metamorfozama* u 63 ili 6.3% stihova. U Bunića je dapače takav završetak još i češći: u *Kerberu* 8%, u dužem epu 7%.

Drugu varijantu predstavlja nešto drugačiji tročlani niz: dužina, pirihij, spondej npr. *vos tamen Orci* (I 28), *et vomit undam* (VI 12).

Ta je varijanta u augustovskih pjesnika mnogo rjeđa od one prve, a relikv je starije strukture završetka rimskoga heksametra, naslijeđene od Enija i Lukrecija, u kojih se također rijetko nalazila u jačini pete stope jednosložna riječ (ili završni slog višesložne riječi). U Vergilija je, koji u tehnici stiha podosta duguje spomenutoj dvojici, ipak nešto češća nego u Ovidija: na prvih tisuću stihova *Eneide* nalazim je u 11, a u *Metamorfozama* svega u dva primjera. Bunić stoji nekako po sredini: *Kerber* 0.6%, *Život K.* 0.4%.⁴⁸

Ostali se završeci javljaju i u Bunića samo povremeno, a mogu se svrstati u ovih nekoliko skupina:

a) *peterosložna* riječ zaprema posljednje dvije stope. Takvi su završeci još relativno česti u Lukrecija;⁴⁹ naprotiv, u augustovskih pjesnika to se događa gotovo isključivo kod grčkih vlastitih imena. Tako i u Bunića, u četiri od ukupno pet primjera koji su svi iz *Kerbera*, npr. II 88 *candida Calliopea*;⁵⁰

b) *četverosložna* riječ ispred koje se nalazi u petoj jačini *jednosložna* ili *dvosložna* elidirana, odn. završni slog višesložne riječi, npr. III 90 *aut orichalco*;⁵¹

c) *četverosložna* riječ zaprema *sama* posljednje dvije stope: u slučaju tzv. *versus spondiacus*-a, za što u Bunića nalazim samo ovaj primjer:

I 238 *Omnia multiparens amplectitur /Amphit-rite*;⁵²

d) *jednosložna* riječ na samom kraju heksametra: u *Kerberu* 0.8%, u odabranim odlomcima dužega epa 1.1%.⁵³ U najvećem broju primjera (13 od 19) riječ je o obliku *est*, koji je opet svagdje osim na jednom mjestu elidiran, a ostali otpadaju na *non* (3 x), *et*, *res* i *vis*. No samo na jednom mjestu ne podudara se iktus s akcentom u posljednjoj stopi (I 66 *tanta gerát vis*). Uzeta u cjelini, ta se pojava kreće u Bunića metrički, brojčano i leksički u okviru prakse spomenute dvojice augustovskih pjesnika.⁵⁴

⁴⁸ Ostali su primjeri: I 81, 84, 97, II 46, III 54; II 5, XII 84, XV 22.

⁴⁹ Isp. npr. I 3 *frugiferentis*, 29 *militiai*, 63 *religione* itd.

⁵⁰ Ostali su primjeri: I 76, 166, 169, III 198.

⁵¹ Ostali su primjeri: I 167, II 330, III 314; XVI 21.

⁵² Isp. u Ovidija, *Met.* I 14:

Margine terrarum porrexerat/ Amphitrite.

⁵³ To su ova mjesta: I 17, 174, 303, II 112, 323, III 20, 66, 114; I 4, III 15, 48, V 25, VI 25, VIII 8, 14, X 26, XIV 5, XVII 7, 56.

⁵⁴ U *Eneidi* na prvih tisuću stihova nalazim jednosložnu riječ u istoj poziciji u 1.2%, a u *Metamorfozama* u 1.3% stihova.

U vezi sa završetkom stiha navodim i ovih nekoliko pojedinosti: U Bunića se kadšto, po ugledu na klasičke pjesnike, heksametar prividno završava trosložnom umjesto dvosložnom stopom, pri čemu se ritmička pravilnost postiže u jednom slučaju sinicezom, a u drugom elizijom kritičnoga sloga, npr.

II 106 *Restituit manes abreptae coniugis Orpheo*⁵⁵

II 130 *Tunc se praecingit, remos et vela rudentesqu(e)*
*Expedit . . .*⁵⁶

Jedni i drugi primjeri ograničeni su na *Kerbera*. Naprotiv, samo u dužem epu nalazim dva krnja stiha (po ugledu na Vergilijevu *Eneidu*):

IV 226 *Sponsus habet sponsam* (P)

X 493 *Nulla dei pietas est vobis* (B).

Na koncu spomenimo i to da se u Bunića, kao i u njegovih rimskih uzora, nova rečenica ili novi odsječak rečenice može započinjati — izuzevši samo jedno mjesto — najdalje kod šeste jačine, i to u *Kerberu* dvostruko češće nego, na primjer, u Marulićevoj *Davidijadi*, tj. u 1.8⁰/₀ stihova, a u dužem epu, u analiziranim odlomcima, samo na dva mjesta.⁵⁷ Isp. npr.

I 20 *Sed Furiis commota canam nova proelia, n a m q u e*
*Sic prius . . .*⁵⁸

Evo i onoga primjera u kojem se nova rečenica započinje sa slabinom šeste stope, što se događa ne jednom u Horacijevim *Satirama*:

VIII 8 . . . *montis dorso decurrit ab alti e t*
Per mare tendit iter . .

Elizija. U *Kerberu* javlja se elizija u 25.7, a u dužem epu, u analiziranim odlomcima, u 28.2⁰/₀ stihova. To znači da je Bunićev heksametar — što se elizije tiče — znatno čišći od Vergilijeva u *Eneidi* (55⁰/₀) i *Georgikama* (49⁰/₀), čak je nešto čišći i od onoga u *Bukolikama* (29⁰/₀).⁵⁹ S druge strane, oba su njegova postotka znatno viša od Klaudijanova (5), Lukanova (13) i Ovidijeva (15).⁶⁰ Međutim, u odnosu, na primjer, na Marulićev heksametar u *Davidijadi*, koji se na području elizije u mnogome ravna prema Vergilijevu u *Eneidi*,

⁵⁵ Ostali su primjeri: I 109, 159, 211, 276, II 100, 274, 293, 300; svi u grčkim vlastitim imenima.

⁵⁶ Ostali su primjeri: I 164, II 179, III 339.

⁵⁷ Ilustracije radi navodim ovaj podatak: u prvih tisuću stihova Lukrecija, *Eneide*, *Metamorfoza* i Klaudijanove *Otmice Persefone* to se isto događa tri do četiri puta.

⁵⁸ Ostali su primjeri: I 68, 189, II 29, 80, 89, 112, 119, 167, 176, 229, 313, III 9, 28, 31, 123, 316, 336; VII 40.

⁵⁹ Podatke navodim prema Büchneru, o. c., l. c.

⁶⁰ Podatak navodim prema W. J. Kosteru, *Traité de métrique grecque* suivie d'un *Précis de métrique latine*, Leyde 1953, str. 313, bilj. 1.

Bunićev je heksametar, iako je u *Davidijadi* postotak elizije osjetno niži (19.7), ipak iz toga aspekta glađi i čitkiji. To dolazi otuda što Bunić nastoji da ne dovede u veći raskorak ritam i sintaksu u sredini stiha, napose u dominantnoj cezuri latinskoga heksametra. Stoga u njega nalazimo samo izuzetno eliziju na mjestu gdje očekujemo pentemimeru, kada je ono obilježeno kakvom interpunkcijom,⁶¹ npr.

- I 179 *Dignum erit Ocean(o). Ite, citos mihi ducite currus*
 I 272 *Hoc currum Ner(ei), infidi hoc miracula ponti*
 II 318 *Idalio salt(u): hic miseros amor urit amantes.*

Može se dapače zapaziti da je elizija u kojem pobočnom usjeku tada čak češća, napose u očekivanoj tritemimeri, npr.

- II 93 *Ad cant(um): inferni strepitus latrantiaque ora*
 V 76 *Imperi(o). At iussi propere mandata facessunt.*⁶²

No u većini primjera, 28 (14 + 14) od ukupno 51, rečeni je raskorak gotovo neosjetan, jer eliziju uzrokuje jednosložni veznik *et*, čime je ritmička i sintaktička podjela heksametra na dva polustiha u pentemimeri (kako to često biva i u rimskih daktilika) još dovoljno očuvana, npr.

- I 246 *Tectaque nymphar(um) et/ palatia magna deorum.*⁶³

U manjem broju primjera, kakvi su već i navedeni I 179 i I 272, eliziju uzrokuje višesložna riječ, pa je središnji odmor nužno odgođen, najčešće do heftemimere, najmarkantnijeg usjeka u tom dijelu latinskoga heksametra (kako to, uostalom, biva i u rimskih daktilika), npr.

- II 37 *Crystallum fragil(e) adveniens/ hinc impete turbo.*⁶⁴

Treba također napomenuti da Bunić, ako se ima u vidu relativno visok postotak, gotovo ne upotrebljava više od dvije elizije u jednome stihu — u analiziranim odlomcima obaju epova samo na tri mjesta nalazimo po tri elizije, što je u njega maksimum.⁶⁵ No ni u tom slučaju ne dolazi do krupnijih poremećaja na planu unutrašnje metrike, jer se na mjestu dominantne središnje cezure ne dovode u sukob ritam i sintaksa stiha; isp. npr.

- I 169 *Atque Tho(i) atqu(e) Amatis/ atqu(e) aurea Gallianira.*⁶⁶

⁶¹ U Marulića, naprotiv, to se događa čak u 1.4% svih stihova.

⁶² Ostali su primjeri: I 176, II 141, 309, 331, III 66; VI 19, XI 17, XIV 28, 50, 94, XV 4.

⁶³ Ostali su takvi primjeri: I 264, 282, II 7, 21, 48, 77, 145, 154, 173, III 7, 141, 212, 272; II 16, 38, IV 13, V 34, XII 20, 54, 71, XV 19, 65, XVI 3, 13, XVIII 38, 42.

⁶⁴ Ostali su primjeri: II 68, 79, 124, 185, 215, 324, 333, III 97, 102; III 10, V 3, IX 1, 12, X 7, 18, XI 52, XII 6, XVI 17, 31, XVII 11.

⁶⁵ U Marulića se, naprotiv, po ugledu na Vergilija i Lukrecija nalaze i stihovi s četiri ili čak pet elizija.

⁶⁶ Isp. i I 4, XI 54.

Samo na nekoliko mjesta u oba epa, u slučaju naime kad je višesložna riječ koja uzrokuje eliziju u sredini stiha i sama elidirana ili kad uz eliziju u sredini stiha dolazi i druga u kojem očekivanom pobočnom odmoru (D, T, H ili B), ostvaruje Bunić stihove koji nas rasporedom elizija i ritmičkom strukturom podsjećaju na praksu njegova uzora Vergilija, npr.

II 15 *Corripiunt/ et lat(e) irat(o) in marmore miscent*
V 46 *Imperi(a) obsequioqu(e) obtemperat,/ ille recedit.*⁶⁷

No još se više — čini se — približio Bunić Vergiliju u jednom drugom detalju: u relativno visokoj frekvenciji elizije između četvrte i pete stope, za što postoji u oba epa 30 (15 + 15) primjera. Naime, tu istu pojavu nalazimo u *Eneidi*, na prvih tisuću stihova, 21 put.⁶⁸ Isp. npr.

II 14 *Versaque arenosum secum mari(a) omnia fundum.*⁶⁹

Time Bunić čuva jednu značajku starijega rimskog heksametra, posredstvom Vergilija, koju je ovaj naslijedio od Lukrecija.

Na koncu spomenimo i to da samo na dvadesetak mjesta (13 + 6) dolazi u Bunića do elizije kakve jednosložne riječi (*me, te, se, tu, qui, quae, quā, nam i si*),⁷⁰ što se u klasičko doba također događalo rijetko, a u mnogih neolatinskih pjesnika jednom ili nijednom.⁷¹

Zaključak. Analiza ritmički relevantnih čimbenika pokazala je da Bunić u reproduciranju toga antičkog stiha striktno slijedi, u osnovi i pojedinostima, praksu rimskih klasičkih pjesnika, konkretno, Vergilija i Ovidija. Imajući u vidu krupnije razlike na području prozodije, o čem je prethodno bilo govora, odstupanja koja se tiču ritmičke strukture posve su neznatna: ponegdje je sačuvana, u pravilu indirektno, tj. preko Vergilija, pokoja crta starijega ili pak unesena, svjesno ili nesvjesno, druga poklasičkoga latinskog heksametra. Uzevši u cjelini, Bunićev je stih u pogledu ritma podjednako odraz Vergilijeva kao i Ovidijeva, jer se samo izuzetno priklanjanje izrazitije jednom ili drugom, dok se obično nalazi negdje po sredini među tim dvama, zbog čega ga i možemo definirati kao heksametar vergilijevsko-ovidijevskoga tipa. U tim granicama stanovite razlike unutar Bunićeva opusa dadu se objasniti razlikama u kompoziciji i različitom dinamičnosti radnje njegovih dvaju epova.

⁶⁷ Ostali su primjeri: II 185, 222; XVI 73.

⁶⁸ Marulić se, naprotiv, povodi u tome za Ovidijem: *Met.* 6, *Dav.* 5 primjera.

⁶⁹ Ostali su primjeri: I 8, 39, 255, 313, II 23, 50, 73, 227, III 13, 39, 44, 117, 190, 282; I 4, III 43, V 36, 47, VIII 30, IX 9, 11, X 18, XI 6, 33, 54, XII 29, XIV 68, XV 54, XVII 9.

⁷⁰ To su ova mjesta: I 14, 86, 88, 176, II 54, 68, 71, 79, 237, 325, III 229, 238, 338; V 6, X 19, XI 48, XIV 77, 91, 154.

⁷¹ Isp. M. B o h o n o s, *Zarys metryki polsko-lacińskich poetów* (u kolektivnom radu: *Metryka grecka i lacińska*), Wrocław 1956, str. 189, 190, 194, 204, 217.

Dodatak. Evo sada, ukratko, i nekoliko temeljnih podataka o ritmičkoj strukturi heksametra Marulićeve *Davidijade!*

Odnos daktilâ i spondejâ: oblici heksametra

1. <i>ds</i>	Prvi oblik = 14.8%
2. <i>sd</i>	Prva četiri = 47.6%
3. <i>dd</i>	Prvih osam = 73.9%
4. <i>dsd</i>	Odnos stopa: 11 daktila i 21 spondej.
5. <i>sdd</i>	
6. <i>ss</i>	
7. <i>sds</i>	
8. <i>dssd</i>	

Cezure i dijereze:

- P se javlja u cca 84% stihova;
- T + Kt + H: 12.5%;
- T + 2. dij. + H: 0.5%;
- cezura iza 4. troheja: 3.1%;
- druga dijereza: ukupno 4 primjera;
- treća dijereza (jedna riječ zaprema cijelu 3. stopu): ukupno 7 primjera.

Početak 2. polustiha i režim 4. stope:

- poklapanje iktusa i akcenta u 4. stopi: 43.85%;
- moloska riječ iza P: 12.3%;
- višesložna riječ od 3. dijereze do 5. troheja: 1.3%.

Završetak stiha:

- završetak tipa *ire per umbras*: 5.1%;
- završetak tipa *et ruit alto*: 0.5%;
- peterosložna riječ: cca 1%;
- *v. spondiacus*: ukupno 26 primjera;
- jednosložna riječ (nepodudaranje iktusa i akcenta): ukupno 6 primjera;
- hipermetarski stih: 2 primjera;
- krnji stih: nema primjera.

Elizija:

- ukupno u 19.7% stihova;
- između 4. i 5. stope: 0.5%.

Zusammenfassung

In obiger Behandlung bearbeitet der Verfasser die rhythmische Struktur des Hexameters in den berühmten Epen *De raptu Cerberi* (ca. 1500) und *De vita et gestis Christi* (1526) des Jakov Bunić (Jacobus Bonus Racusaeus). Er untersucht unter anderem das Verhältnjs der Daktylen zu den Spondeen, den Gebrauch der Zäsuren und Diäresen und die Frequenz der Wörter bestimmter metrischer Form, die nach der Mittelzäsur stehen, aber auch der ein- und mehrsilbigen Wörter am Ende des Verses und kommt zu dem Schluss, dass Bunić den lateinischen Hexameter nicht nur meisterhaft aufbaut, sondern im grossen und ganzen auch jener Versform nachstrebt, die auch in den klasischen Vorbildern des Dichters, besonders bei Vergil und Ovid, vorkommt.